

Möller, Chr., *Jacob Cornelisz. van Oostsanen und Doen Pietersz. Studien zur Zusammenarbeit zwischen Holzschneider und Drucker im Amsterdam des frühen 16. Jahrhunderts* (Niederlande-Studien XXXIV; Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2005, 259 + [104] blz., €39,90, ISBN 3 8309 1299 4).

Deze studie van Christiane Möller gaat over de vruchtbare samenwerking tussen de Amsterdamse kunstenaar Jacob Cornelisz. Van Oostsanen (ca. 1470-1533) en de Amsterdamse drukker Doen Pietersz. (ca. 1480-na 1536) in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Het uitgangspunt van Möllers studie vormen de houtsnedenreeksen op groot formaat die zij samen produceerden: prentenseries bestaande uit losse bladen, afgedrukt van meerdere door Cornelisz. ontworpen en gesneden houtblokken. Het bijzondere van deze prentreeksen is dat de losse bladen door Pietersz. van een (eveneens door Cornelisz. gesneden) geornamenteerde omlijsting werden voorzien, waardoor de voorstellingen tot één omvangrijk geheel konden worden samengevoegd. Hoogstwaarschijnlijk waren deze omkaderde prentenseries bedoeld als wanddecoratie — ze werden opgehangen of opgeplakt. Omdat deze voorstellingen veelal werden voorzien van passende onderschriften en in sommige gevallen uitvoerige iconografische beeldprogramma's vormen, kunnen we ervan uitgaan dat zij als decoratie aan de wand niet alleen een artistieke waarde, maar ook een belangrijke religieus-didactische functie hadden.

Terwijl in de Noord-Nederlandse steden Gouda, Delft, Haarlem, Leiden en Zwolle aan het eind van de vijftiende eeuw al talrijke drukkers en (anonieme) boekillustratoren werkzaam waren, kwam in Amsterdam de houtsnede- en boekproductie pas op gang door de samenwerking van Jacob Cornelisz. en Doen Pietersz. — dus in de vroege zestiende-eeuw. Jacob Cornelisz. was vermoedelijk afkomstig uit Oostsanen (het huidige Oostzaan) en vestigde zich in 1500 in de Amsterdamse Kalverstraat. Hij was een productieve, welgestelde kunstenaar, aan wie tegenwoordig 27 schilderijen en ongeveer 180 houtsneden toegeschreven worden. Hij had een atelier dat hem bijstond bij het uitvoeren van zijn schilderijen en monumentale gewelfschilderingen.

De drukker en boekverkoper Doen Pietersz. werd vermoedelijk omstreeks 1480 in Amsterdam geboren en was gevestigd in de Warmoesstraat. Vanaf 1507 gaf hij houtsneden uit, die aanvankelijk werden ontworpen en gesneden door Jacob Cornelisz. en later ook door de Leidse kunstenaar Lucas van Leyden. In 1516 kreeg Pietersz. toestemming om boeken te drukken. Zijn fonds bestaat voornamelijk uit boeken op klein formaat en in de volkstaal, zoals stichtelijke werken, bijbels en enkele pamfletten. Pietersz. was in ieder geval tot 1532 in Amsterdam werkzaam, in 1536 bevond hij zich in Mechelen.

De samenwerking van Cornelisz. en Pietersz. begon in 1507 met een reeks van zeven houtsneden met *Het leven van Maria*. Deze prentenserie omvat in het totaal 27 scènes die, voorzien van bijschriften en een architectonische omlijsting, zijn samen te voegen tot één fries met een lengte van maar liefst twee meter. Op basis van de onderschriften veronderstelt Möller dat deze reeks gemaakt werd in opdracht van een rozenkransbroederschap. Zij maakt aannemelijk dat de scènes en teksten dienden om individueel of groepsgewijs te mediteren over Maria's leven. Werden bij *Het leven van Maria* de voorstellingen, omlijstingen en teksten steeds uit één blok gesneden, bij de

zogenaamde *Grote ronde Passie*, een reeks van twaalf passiescènes die Cornelisz. maakte tussen 1511 en 1514, zijn de voorstellingen en omlijstingen *apart* vervaardigd. Dit bood nieuwe mogelijkheden: de serie werd door Pietersz. tenminste vier maal met verschillende (door Jacob Cornelisz. gesneden) architectonische kaders op de markt gebracht. De laatste keer, in 1519, werden daarbij de omlijstingen voorzien van profetenportretten en oudtestamentische typologieën in de traditie van de *Biblia Pauperum*.

Gedurende hun twintigjarige samenwerking leverde Cornelisz. een groot aantal houtsnedenreeksen die door Pietersz. uitgegeven werden, zoals een reeks met *Heilige ridders*, een serie met *Graven en gravinnen van Holland*, een apostelen- en een profetenreeks. Sommige daarvan zijn slechts fragmentarisch overgeleverd, juist vanwege de bijzondere gebruiksfunctie. Enkele reeksen werden evenals de *Grote ronde Passie* meermaals in nieuwe samenstellingen uitgegeven: voorzien van andere omlijstingen of gecombineerd met nieuwe voorstellingen. Pietersz. bracht dus regelmatig nieuwe, omkaderde prentenreeksen op de markt, uitgaande van de houtblokken die hij in voorraad had.

Jacob Cornelisz. leverde aan Doen Pietersz. ook boekillustraties, zij het slechts voor één boek: voor het stichtelijke werkje *Passio Domini nostri* uit 1523 verzorgde hij 64 houtsneden met voorstellingen uit het leven van Christus. Ter illustratie van zijn overige boeken putte Pietersz. voornamelijk uit deze 64 houtblokken. Hier is dus eveneens sprake van hergebruik, waardoor nieuwe boeken op een goedkope en eenvoudige manier van illustraties voorzien werden.

Möllers studie is degelijk en helder en prettig geschreven. Een aantal door Cornelisz. en Pietersz. geproduceerde houtsnedenreeksen behandelt zij uitvoerig, met aandacht voor stilistische, iconografische en technische aspecten. Dit is waardevol omdat deze grootformaat-houtsneden tot op heden in het prentenonderzoek tamelijk onderbelicht zijn gebleven, terwijl zij wat betreft vorm, inhoud en functie toch bijzonder interessant zijn. Daarnaast geeft Möllers studie inzicht in de praktijk van een vroeg zestiende-eeuws prenten- en boekenbedrijf, doordat zij laat zien hoe kostbare, reeds aanwezige houtblokken steeds opnieuw voor nieuwe uitgaven werden ingezet. Zij besluit met een mooie bijlage waarin zij een overzicht geeft van alle houtsnedenreeksen die Pietersz. in samenwerking met Cornelisz. en Lucas van Leyden produceerde en van de boeken en pamfletten die hij uitgaf. Voor verder onderzoek naar het fonds van Pietersz. vormt deze lijst een uitstekend uitgangspunt.

Yvonne Bleyerveld

Mulsow, M., Rohls, J., *Socinianism and Arminianism. Antitrinitarians, calvinists and cultural exchange in seventeenth-century Europe* (Brill's studies in intellectual history CXXXIV; Leiden, Boston: Brill, 2005, ix + 306 blz., €99,-, ISBN 90 04 14715 2).

Er wordt de laatste tijd op meerdere fronten aandacht besteed aan het socinianisme. In dat kader past de hier besproken congresbundel, een tiental inleidingen in juli 2003 voorgedragen op het symposium 'Socinianism and Cultural Exchange' in het Seminar für Geistesgeschichte und Philosophie der Renaissance van de Ludwig-Maximilian Universität in München. De hier gebundelde voordrachten, sterk verschillend in kwantiteit en kwaliteit, zijn geordend in vijf afdelingen: Introduction, French Connections, Arminianism and Religious Plurality, From Poland to the Netherlands, English Quarrels. Elke bijdrage heeft een eigen literatuurlijst. Een namenregister sluit de bundel af.

Zoals vaker gebeurt met dit soort congressen en gebundelde inleidingen wordt er een wel erg royaal thema gekozen en dan maar hopen dat de aangeboden inleidingen min of meer passen binnen het voorgestelde kader. In dit geval was het thema wel erg ruim: 'A dialogue between recent studies on cultural transfer, research on the anti-trinitarian and liberal Protestant traditions, and the reconstruction of pluralization in the Early Modern period.' (viii-ix) Het moet dan toch al erg vreemd gaan als een inleiding daar niet in past. Maar de hoofdtitel van de bundel *Socinianism and Arminianism* is misleidend, want juist over dat concrete onderwerp gaan slechts enkele artikelen.

Een van de twee inleidende artikelen van Jan Rohls, 'Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort.' Een vlot geschreven overzicht, dat echter niet veel nieuws aandraagt en waarvoor geen literatuur van na 1995 is benut. De tweede inleidende bijdrage is van Martin Mulsow, 'The New Socinians: Intertextuality and Cultural Exchange in Late Socinianism.' In dit artikel komen de arminianen slechts incidenteel ter sprake, maar wordt wel een interessant beeld geschetst van de ontwikkeling van het socinianisme in de zeventiende eeuw aan de hand van leven en werk van enkele grote aanhangers van die stroming. De uitgebreide bibliografie geeft ook publicaties van 2002 en 2003.

Het deel over het arminianisme omvat drie boeiende bijdragen waarin Hugo Grotius centraal staat. Florian Mühlegger bespreekt diens Meletius en Ordinum pietas, waarin Grotius zeer uitgesproken standpunten innam over geloofsverschillen en wereldlijk overheidsgezag in kerkelijke zaken. Jammer dat geen gebruik is gemaakt van de riante uitgave van Grotius' *De imperio summarum potestatum circa sacra* van 2001 (Van Dam). Hans Blom wijst op parallellen tussen opvattingen van socinianen en passages in Grotius' *De jure belli ac pacis en in diens Defensio fidei* waarmee hij de remonstranten verdedigde tegen de beschuldiging van socinianisme. Dietrich Klein behandelt Grotius' ideeën over de islam als beschreven in Liber VI van diens *De veritate religionis christianae*.

Een vreemde bijdrage is het artikel van Didier Kahn over alchemie en antitrinitarisme bij de zestiende-eeuwer Nicolas Barnaud. Beter passend in de bundel is de inhoud van de artikelen over socinianen in Nederland: Roberto Bopoli over Hans Ludwig Wolzogen en Descartes, en Luisa Simonutti over de Pool Samuel Przypkowsky en Philippus van Limborch. Vooral de bijdrage van Simonutti geeft nieuwe inzichten.